

Атабай Б.А., Көптілеуова Д.Т.

**Иероним Мегизер
және түркі тілі**

2012 жылы Ресей Федерациясының Татарстан Республикасында ортағасырлық түркі грамматикасы жарық көрді. 400 жыл бұрын Лейпцигте жарық көрген түркі бұл грамматикасының түркітану ғылымында маңызы зор. Бұл еңбектің авторы – Иероним Мегизер, ол Кіші Азияны мекендеген түркілердің ауыз екі тілінің грамматикасын зерттеп, төрт кітаптан тұратын зерттеу жұмысын жазған. Түркі тілдерінің негіздері деп аталған бұл ғылыми шығарма – латын тілінде жазылған алғашқы түркітанушылық еңбек. Онда түркі тілінің фонетикадан бастап, барлық салалары қамтылған. Еңбектің төртінші тарауында сөздік берілген. Мақала осы еңбекті қазақ оқырмандарына таныстыруды мақсат етеді.

Түйін сөздер: Иероним Мегизер, түркі тілінің грамматикасы.

Atabay B., Koptyleuova D.

**Hieronymus Megiser
and Turkic language**

The article is devoted to the book which is a unique edition of the first description of the grammatical system of the Turkic language made 400 years ago by printing method in Leipzig by Hieronymus Megiser. Grammar of the Turkic language made in Latin covered practically all tiers of the Turkic language starting with phonetics and ending with vocabulary included in the added texts and Latin-Turkic and Turkic-Latin dictionaries. It opens a new page in the study of medieval Turkic monuments and history of the Turkic printed book.

Key words: Hieronymus Megiser, Grammar of the Turkic language.

Атабай Б.А., Коптілеуова Д.Т.

**Иероним Мегизер
и тюркский язык**

Статья посвящена книге, которая является уникальным изданием первого опыта описания Иеронимом Мегизером грамматического строя тюркского языка, выполненного 400 лет назад типографическим способом в Лейпциге. Грамматика тюркского языка, составленная на латинском языке, охватила практически все ярусы тюркского языка, начиная с фонетики и заканчивая лексикой, включенной в прилагаемые тексты и словари–латинско-тюркский и тюркско-латинский. Она открывает новую страницу в изучении средневековых тюркских памятников и истории тюркской печатной книги.

Ключевые слова: Иероним Мегизер, грамматика тюркского языка.

ИЕРОНИМ МЕГИЗЕР ЖӘНЕ ТҮРКІ ТІЛІ

Иероним Мегизер түркі тілінің грамматикасын басылым түрінде шығарған еуропалық бірінші ғалым. Төрт кітаптан тұратын бұл еңбек («*Institutionum linguae Turcicae libri quatuor*») Лейпцигте 1612 жылы латын тілінде жарық көрген және қазір Лейпциг университетінің кітапханасында сақтаулы.

Иероним Мегизер 1554 жылы Штутгард қаласында дүниеге келген, 1571-1577 жылдары Тюбингенде оқып, ұстаздық еткен. 1582 жылы Падуя қаласында құқық саласынан білім алған. Оның өміржолын зерттеген Т. Эльце бұл ғалымның тарихта аса білгір және тәжірибесі мол саяхатшы ретінде танылғанын, Италияға, Мальтаға, Англияға, Голландияға сапар шеккенін айтады [1, 183-185]. Ол өз заманының қаламы қарымды тарихшысы, аудармашысы және компиляторы болған, ол тарихи, философиялық, географиялық және поэзиялық шығармаларды жарыққа шығарушы баспагер ретінде де танылған. Марко Поло саяхатнамасын неміс тілінде бірінші жариялаған, Сібір туралы әңгімелер мен компиляциялар, алғашқы анықтамалық қалта кітапшаларын шығарған адам. Сонымен қатар астрономия, картографиямен де айналысқан. 1590 жылы Грацта эрцгерцог Карлдың тарихнамашысы, 1593-1601 жылдары Клагенфуртте протестант мектебінің директоры болған. Франкфуртқа қайта оралғаннан кейін Лейпциг университетінде профессор, 1612 жылы Линц қаласының қалалық кітапханасының директоры болған. 1619 жылы Австрияның Линц қаласында қайтыс болған.

Иероним Мегизер көп тіл білген, солардың ішінде түркі тілі де бар. «*Institutionum linguae Turcicae libri quatuor*» атты еңбегі – осы білімнің жемісі. Ғалымның бұл еңбегі түркі әлеміндегі ғалымдардың назарынан тыс қалған жоқ. Оны алғаш түрік ғалымы А.Дилячар зерттеген [2, 197-210]. ТМД елдерінде бірінші рет татар ғалымдары А.Каримуллин мен Х.Махмудов зерттеген. 2012 жылы татар ғалымдары бұл еңбекті татар және орыс тілдеріне аударып, кітап қылып шығарды [3].

Бұл басылымға Татарстанның халық ақыны, Татарстан Республикасы Мемлекеттік Кеңесінің мәдениет, ғылым мен білім және ұлттық мәселелер комитетінің төрағасы Разил Вәлиев алғы сөз жазған.

Латынша транслитерациясы: *muffisem ol hak katinde exigum gokdur benum*. Аудармасы: Хақ қолында мен бейшарамын (шарасызбын), менің кемшілігім өте көп.

Бұл мысалдардың арасында бүгінгі күнде тілімізде мақал түрінде кездесетіндері де бар. мысалы: Алма ағачдан ирақ душмаз-алма ағаштан жырақ түспес [3, 77]. Бұл мақалды әдетте біз орыс мақалы («Яблоко не падает от яблони») мақал деп ойлайтынбыз, Иеронимнің еңбегінде бұл түркі тілінде беріліпті: *Қуру йанында йаш та йанар* - құрғақтың жанында сулы да жанар [3, 75]. Бұл мақал XIX ғасырда Л.З. Будагов құрған «Түркі татар тілдерінің салыстырмалы сөздігінде» де бар, екі жерде екі түрлі жазылған, бірақ мағыналары ұқсас: *Қуруның одинда йашлар да йанажақ!* В огне сухих дров и сырые сгорят (между виновными пострадают и невинные) [5,78-79], *Қуру йанжа йаш дхы йанар!* С сухими (дровами) и сырые горят (с виновными и невинный наказывається) [5, 331]. Бұл екі мақалдың негізі Иероним Мегизер кітабындағы мақалдан басталатынына еш күмән болмаса керек, яғни өте көне мақал деген сөз.

Еңбектің екінші кітабы «Түркі тілінің құрылысы немесе түркі грамматикасының негізгі ережелері, этимология туралы» деп аталады. Он төрт бөлімнен тұратын бұл кітапта түркі тілінің сөз таптары мен грамматикалық категорияларына сипаттама берілген. Бұл тараудың атауында «этимология» терминінің қоса берілуін былай түсінуіміз керек. Орта ғасырларда «этимология» термині грамматика мағынасында қолданылған тіл білімінің синтаксистен басқа салалары (фонетика, лексика, морфология) осылай аталған [6, 596]. Бұл термин грамматика мағынасында XIX ғасырға дейін қолданылып келген [7]. Бірінші бөлімі септік категориясына арналған, Автор түркілердің сөз табында тек категориясының жоқ екендігін атап көрсеткен: әйел туралы болса да, теңіз туралы болса да бәрі бірдей түрде айтылады: бұл еркек, бұл әйел, бұл жануар [3, 78].

Септік категориясына берілген сипаттамада бек (Beg), ер (Er), адам (Adame), сұлтан (Sultan), киабур (Kiabur), оғул (Ogul), отын (Odu), тұман (Duman), ат (Ad), бегур (Begur), жел (Iell), суық (Souk) сөздері мысал ретінде берілген [3, 81-85]. Бұл сөздердің ішінде қазіргі қазақ тілінде сақталғандары көп, тек *киабур* мен *бегур* сөзі ғана тілімізде жоқ. Татар ғалымдары *киабур* сөзін *бай* (богач) деп, бегур сөзін *айғыр* (жеребец) деп аударыпты [3, 82-84]. Сөздердің септелу түрле-

рін жекеше және көпше түрде беріп отырған, латынша ол мынадай сипатта:

<i>Singulariter</i> (жекеше түр)	<i>Singulariter</i> (жекеше түр)
N.Beg, Dominus	Er.Vir.
G.Begung.Domini	Erung.Viri.
D.Bege.Domino	Ere. Viro.
A. Begi.Domino	Eri.Yirum.
V.ja Beg.φ Domine	Ia Er, φ Vir
A.begden, aDomino	Erden, a Vire
<i>Pturaliter</i> (көпше түр)	<i>Pturaliter</i> (көпше түр)
N.Begler, Domini	Erler.Viri.
G.Beglerung.Dominorum	Erlerung.Virorum.
D.Beglere.Dominis	Erlere. Viris.
A. Begleri.Dominos	Erleri.Yiros.
V.ja Begler.φ Dxini	ja Erler, φ Viri.
A.beglerden, aDominis	Erlerden, a Viris

Екінші кітаптың қалған он үш бөлімінде де түркі тілінің грамматикалық категорияларына сипаттама берілген, олар мынадай: есімдердің салыстырмалы шырайлары (De Comporatione Nominum), есімдердің түрлері және зат есімдердің туынды түрлері (De Speciebus Nominum, seu Nominibus Derivativis), сан есімдер туралы (De Nominibus Numeralibus), есімдіктер туралы (De Pronominibus), етістіктер туралы (De Verbo), етістіктердің жіктелу үлгілері (Conjugationu verborumex-empla) т.б. Иероним Мегизер түркі тіліндегі етістікке ерекше мән бергенін осы кітаптағы 6,7,8,9 - бөлімдерден аңғаруға болады. Автор етістіктің негізін зерттеуге тырысқан. Ғалым түркі тілінің грамматикасын сипаттағанда латын тілінің грамматикасының ізімен түсіндіруге тырысқан. Сондықтан ғалымның кейбір ғылыми пайымдаулары бүгінгі түркітанушылардың көзқарасына қайшы келеді [3, 284].

Иероним Мегизер еңбегінің екінші кітабында есімше, үстеу, септеуліктер, жалғаулықтар, одағайларға жеке бөлімдер арналған. Бұл бөлімдерде қарастырылған мәселелер - жеке зерттеуді қажет ететін тақырыптар. Автор түркі тілінің грамматикасын түсіндіргенде латын грамматикасының категорияларына сүйенген, себебі ол заманда түркі тілдері әлі зерттеу нысанына айнала қоймаған еді.

Үшінші кітабында түркі тілінің әртүрлі жаттығулары, христиан дінінің негізгі ережелері (Құдайға құлшылық сөзі, декалог, 51-ші псалом) және 220 мақал берілген, олардың арасында түркі тілінен басқа араб парсы, италия, неміс және латын мақалдары да қамтылған [8, 282]. Кейбір мақалдар орыс мақалдарды тіпті орыс мақалдары да деуге болады. Бұл мақалдарды татар ғалымдары татар және орыс тілдеріне аударыпты.

ХҮІІ ғасырда еуропа ғалымы қағазға түсірген бұл мақалдардың арасында қазіргі қазақ тіліне жақындары да бар:

- *Балук башдан кокар*

татарша: балық баштан черер

қазақша: *балық басынан шіриді*

- *Эуфмек шейтандендур.*

татарша: Ашығу шайтаннадыр.

қазақша: *асыққан шайтанның ісі.*

- *Йоргануңе гиоре киосун.*

татарша: юрганыңа қарап аяқ сузарсын

қазақша: көрпеңе қарай көсіл.

- *Бир окиле ики куш олмас.*

татарша: Бер ук белән ике кош тотылмас

қазақша: Бір окпен екі қоянды алмассың.

- *Йарар ат махмусе ихтияжи йоқтур*
татарша: Яхшы атның камчыға ихтияжи юқтыр.

қазақша: Жақсы ат қамшы салдырмас.

Төртінші кітабында сөздік берілген. Сөздік латынша-түркіше және түркіше-латынша, бірінші сөздікте 2460, ал екіншісінде 2440 сөз бар. Сөздіктегі материалдар өмірдің барлық саласын қамтитын лексикадан құралған.

Иероним Мегизердің бұл еңбегі түркі тілін зерттеудің алғашқы қадамдарын және ХҮІІ ғасырдағы лингвистикалық зерттеудің стилін, сонымен қатар, түркі тілінің сол кезеңдегі қалпын көрсететін, қазіргі ғылым үшін маңызы зор еңбек.

Әдебиеттер

- 1 Th. Elze, H. Megiser. Allg. Deutsche Biograpfi. – Bd. XXI. – S. 183-185.
- 2 Dilicar A. 1612 de Auropada yayimlanan ilk turkce grammerinin ozellikleri. –IDAYB, 1970. – S. 197–210 .
- 3 Иероним Мегизер. Төркі тел нигезләре / Основы тюркского языка. – Казань: Магариф-Вакыт, 2012.
- 4 Насилов Д.М. К публикации грамматики Иеронима Мегизера / Иероним Мегизер. Төркі тел нигезләре / Основы тюркского языка. – Казань: Магариф-Вақы, 2012.
- 5 Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. – II том. – СПб, 1871.
- 6 Виноградов В.А. Ганиева Т.А. Лингвистический энциклопедический словарь / Виноградов В.А. Ганиева Т.А. – М: Советская энциклопедия, 1990.
- 7 Варбот Ж.Ж. Лингвистический энциклопедический словарь. – М: Советская энциклопедия, 1990.
- 8 Нуриева Ф.Ш., Петрова М.М., Сунгатуллина М.М. Примечания к тюркско-латинской грамматике Иеронима Мегизера (1612 г.) / В кн: Иероним Мегизер. Төркі тел нигезләре / Основы тюркского языка. – Казань: Магариф-Вакыт, 2012.

References

- 1 Th. Elze, H. Megiser. Allg. Deutsche Biograpfi. – Bd. XXI. – S. 183-185.
- 2 Dilicar A. 1612 de Auropada yayimlanan ilk turkce grammerinin ozellikleri. –IDAYB, 1970. – S. 197–210 .
- 3 Ieronim Megizer. Törki tel nigezlәre / Osnovy tjurkskogo jazyka. – Kazan': Magarif-Vakyt, 2012.
- 4 Nasilov D.M. K publikacii grammatiki Ieronima Megizera / Ieronim Megizer. Törki tel nigezlәre / Osnovy tjurkskogo jazyka. – Kazan': Magarif-Vaky, 2012.
- 5 Budagov L.Z. Sravnitel'nyj slovar' turecko-tatarskih narechij. – II tom. – SPb, 1871.
- 6 Vinogradov V.A. Ganieva T.A. Lingvisticheskij jenciklopedicheskij slovar' / Vinogradov V.A. Ganieva T.A. – M: Sovetskaja jenciklopedija, 1990.
- 7 Varbot Zh.Zh. Lingvisticheskij jenciklopedicheskij slovar'. – M: Sovetskaja jenciklopedija, 1990.
- 8 Nurieva F.Sh., Petrova M.M., Sungatullina M.M. Primechanija k tjurksko-latinskoj grammatike Ieronima Megizera (1612 g.) / V kn: Ieronim Megizer. Törki tel nigezlәre / Osnovy tjurkskogo jazyka. – Kazan': Magarif-Vakyt, 2012.